

Jaakko Lehtonen:

PUHETILANNE JA FONETIIKAN NORMIT

Tarkoitukseni on tässä puheenvuorossa tuoda esiin muutamia havaintojani siitä, miten foneettisessa tutkimuksessa ja kielenopetuksen niin sanottujen foneettisten taitojen tai komponenttien opetuksessa on otettu huomioon AFinLA:n tämänkertaisen symposiumin teemasanat: kieli, konteksti ja tilanne. Tarkastelen ensin foneettista tutkimusta l. fonetiikkatiedettä - en sellaisena kuin se saattaa näyttäytyä jonkin yksityisen laitoksen tai tutkijan perspektiivistä vaan havaittavissa olevina tutkimuksen valtasuuntauksina.

Jaan foneettisen tutkimuksen kolmeen tasoon, 'posturaaliseen', 'struktuuraaliseen' ja 'pragmafoneettiseen'. Osittain ne merkitsevät kolmea ajallista vaihetta, osittain kolmenlaista suhtautumistapaa tutkimusongelmaan. Ensimmäinen, posturaalinen taso, tarkoittaa sellaista foneettista tutkimusta ja tutkimustietojen opetukseen soveltamista, jonka olennaisena kohteena ovat äänteiden tai muiden puheyksikköjen ääntöasennot. Puhe ja sen foneettisen ilmiöt nähdään ja kuvataan staattisina, pysyvinä arvoina. Tutkimuksen tavoin opetuksessa kiinnitetään huomio puhe-elinten oletettuihin asentoihin ja tiloihin: kielen etisyyteen ja korkeuteen, lihasten jännittyneisyyteen, ääntövoiman määrään jne. Struktuuraalinen fonetiikka ei ole edellisen suoranaisten vastakohta. Se ei myöskään ajallisesti ole välttämättä posturaalisen tarkastelutavan seuraaja, sillä äänteiden muodostusasennot ovat edelleen monien ääntämisoppaiden ja kontrastiivisten kuvausten keskeisenä tai ainoana sisältönä. Struktuuraaliseksi nimitän sellaista tutkimusasennetta ja tarkastelutapaa, jossa päähuomio kiinnitetään kielen merkkien rakenteeseen ja niiden välisiin oppositioihin.

Tämän vuosisadan alkupuolella toi struktuurikielitiede - niin kuin tiedämme - kielitieteelliseen ajatteluun periaatteen, jonka mukaan kieli on sellainen rakenne, jossa jäseninä ovat keskenään oppositiossa olevat tai identtiset kielen merkit. Nämä merkit ovat tarkoitteen ja tarkoittajan konventionaaleja mutta muuten mielivaltaisia yhteenliittymiä. Kiel-

lisen merkin tarkoittajat puolestaan tulkittiin erottavien yksikköjen jonoiksi (nämä yksiköt Prahan koulu ja Trubetzky sitten määritteli foneemeiksi). Tämä strukturalistinen näkemys on leimannut voimakkaasti viimeksi kuluneiden vuosikymmenten foneettista tutkimusta, mutta myös sitä myötäilevää foneettisten ilmiöiden opetusta. Vaikutus näkyy selvästi jopa niissä määritelmässä, joita fonetiikan tutkimusalasta on esitetty. Varsin yleisesti hyväksytty lienee seuraavanlainen määritelmä: "Foneettisen tutkimuksen tavoitteena on selvittää 1) sitä prosessia, jolla lingvistiset yksiköt koodataan puheeksi, s.o. puheen tuottamisprosessia, sekä 2) sitä prosessia, jolla akustinen puhe dekodoidaan lingvistiksi yksiköiksi, s.o. puheen tunnistusprosessia." Ajatellaan siis, että foneettisen tutkimuksen tarkkarajainen tehtävä on tutkia ja kuvata sitä, miten lingvistinen strukturi välittyy puhujalta kuulijalle. Puhehan käsitetään kieliopillisen informaation sekundaarikoodiksi. Aivan samoin kuin koko kieli on kuvattu autonomisina kielioppi struktuureina (tai -niinkuin transformaatiokieliopissa - autonomisina kieliopillisina prosesseina l. sääntöinä), samoin ihmisen puheviestintä ja ylipäättään puheikäyttäytyminen on päässyt tutkimuksen piiriin vain siltä osin kuin se on osallistunut lingvististen rakenteiden välittämiseen. Vain kieliopillisen informaation kannalta funktionaaliset puheikäyttäytymisen ilmiöt ovat olleet foneettisen tutkimuksen kannalta kiinnostavia. Muulla puheen sisältämällä informaatiolla, sillä, joka ei viittaa kielioppirakenteen erottaviin yksikköihin, on ollut tutkimuksessa vain se merkitys, että sen osuus on kaikin keinoin pyritty kumoamaan tutkimusaineiston käsittelyssä: se on määritelty lauseyhteydestä, puhetilanteesta tai yksilöstä johtuvaksi "foneettiseksi varianssiksi", jolla ei ole tutkimusarvoa, tai se on määritelty redundanssiksi, ellipsisiksi, reduktioksi, ääntämisen yksinkertaistumiseksi tai vielä epämääräisemmin "ekspressiiviseksi komponentiksi". Joka tapauksessa se on tutkimusasetelmassa nähty varianssina, joka vaikeuttaa kielellisten merkkien tunnistusta, ja jonka osuus on pyrittävä tunnistusmallista eliminoimaan. Tällä tavalla on osa puhekommunikaation foneettista todellisuutta jätetty systemaattisesti tutkimuksen ulkopuolelle! Kielitieteellinen fonetiikka on kauan ollut eräänlainen itseään tutkiva suljettu piiri, jonka viitekehys on ollut foneemien, fonologisten piirteiden, morfeemien ja morfeemijonon muodostama kielioppimalli. Tutkimuksen kohteena on ollut kieli rakenteena, mutta ei kielen ja puheen käyttö ihmisten välisessä

viestinnässä. On myönnettävä, että fonetiikka ei tässä ole poikennut muusta kielitieteestä, sillä kielentutkimus on kauan ylipäättäänkin pitänyt tavoitteenaan juuri kieliopillisten struktuurien (sittemmin sääntöjen) abstrahoimista ja kuvaamista. Kaikki kielioppimallin ulkopuolelle jäävä on ollut lingvistin silmissä enemmän tai vähemmän epärelevanttia. Tästä pääsuunnasta poikkeavaa tutkimusasetusta ovat mielestäni merkinneet sellaiset suuntaukset kuin discourse analysis, tekstilingvistiikka, tyylintutkimus sekä se tutkimusala, jota viime aikoina on alettu nimittää pragmalingvistiikaksi (karkeasti määritellen pragmalingvistiikka on kielen ja sen käyttäjän välistä suhdetta käsittelevää tutkimusta).

Mitä sitten fonetiikkatiede on jättänyt tutkimatta. Siltä on jäänyt osoittamatta, että suuri osa hylätystä "foneettisesta vaihtelusta" tai "ekspressiivisestä komponentista" itse asiassa onkin säännöllistä ja ennustettavaa kontekstiin ja konsituaatioon sidottua vaihtelua, siis kommunikaatiomalliin kuuluvaa informaatiota. Sama virhe on tehty kielentutkimuksessa laajemminkin; on tutkittu vain yhtä osaa siitä alueesta, jota olisi pitänyt tutkia. Sen sijaan, että olisi tutkittu viestejä ja sitä viestimistä, joka tapahtuu kielen ja puheen välityksellä, onkin tutkittu vain sitä abstraktia koodia, jota osittain käytetään viestin välittämiseen. Ne ehdot, joiden vallitessa tietty ilmaus esiintyy ja joista ilmaus toisaalta esiintymisellään antaa informaatiota, ovat jääneet tutkimuksen ulkopuolelle. Juuri kommunikaatiotilanteen perspektiivistä äänneilmiöitä tutkivaa fonetiikkaa halusin alussa nimittää pragmafoneetiikaksi.

Millä tavalla sitten perinteellisen posturaalifonetiikan ja strukturalismin viitekehykset ovat vaikuttaneet ns. foneettisten taitojen opettamisen sisältöön.² Posturaalinen l. staattinen fonetiikka näkee erillisten äänneiden tuottamisen harjoittelun kaikkein tärkeimpänä. Opetuksessa kiinnitetään huomiota kielen asentoon, puhe-elinten jännitykseen, äännön voimakkuuteen jne. Tämä ei oikein toteutettuna ole suinkaan tarpeetonta, sillä niin kuin kaikkien uusien liikkeiden ja lihastoimintojen myös uusien ääntöliikkeiden oppiminen ja automaattistaminen vaatii harjoitusta. Strukturalistinen opetus taas on tyypillisimmillään erilaisten äännevas-takohtien ja ylipäättään erottavien kategorioiden harjoittamista kontrastiparien, tunnistus- ja erotteluharjoitusten ja testien avulla; harjoitteluun soinnillisuusoppositiota, suppeus- tai etisyyspareja, toteavan ja kysyvän intonaation eroa ja niin edelleen. Myös tällainen opetus on oi-

kein ja tarpeellista. Vieraan kielen erottavien kategorioiden oivaltaminen on epäilemättä merkittävä tapahtuma, jota harjoittelu kiistatta edistää.

Moni saattaa jo tämän esityksen otsikosta ounastaa, että haluan tähdentää myös laajempien puheyksikköjen kuten intonaation harjoittamisen tärkeyttä. Mutta tähän ei olisi mitään uutta, sillä intonaatioharjoituksethan ovat jo vanhastaan keskeisessä asemassa vieraan kielen harjoitusohjelmissa; Rohkenen kuitenkin väittää, että intonaation opettaminen siinä muodossa kuin sitä yleensä harrastetaan, kuuluu tyypillisesti strukturalistiseen harjoitustyyppiin: opetuksen kohteina ovat juuri erilaiset "funktionaaliset" intonaatiomallit t. struktuurit. Väitän, että tällainen intonaation opettaminen on usein tehotonta - ellei suorastaan haitallista. Mistä syystä? Opeteltaessa työntämään kieltä eteenpäin, pitämään huuliaukkoa laveana tai pyöristämään sitä on kysymys samanlaisesta harjoittelusta kuin opeteltaessa heittämään keihästä, ajamaan polkupyörää tai soittamaan pianolla nopeaa sävelkulkua. Oppilas hyväksyy harjoittelun, sillä hän ymmärtää, että harjoituksen kohteena on puhumiseen liittyvä fysiologinen toiminta eikä todellinen kielenkäyttötilanne. Myöskään minimiparien tunnistelu ei ole todellinen kielenkäyttötilanne, mutta tämänkin harjoitustyyppin kielenkäyttäjät hyväksyy, ehkäpä siksi että fonologiset oppositiot ja minimiparit ovat hänelle "psykologista todellisuutta" äidinkielessäkin. Intonaation laita on kuitenkin toisin; intonaatiostruktuureja ei voi foneemien tavoin abstrahoida, irrottaa kielenkäyttötilanteista ja harjoitella itsenäisinä malleina, sillä intonaatio on enemmän kuin erottava rakenne. Foneemiin verrattava yksikkö se ei ole lainkaan. Intonaatio on pitkälti itsessään merkitystä sisältävä signaali, sillä se sisältää paitsi merkitystä sanan ahtaamassa tarkoituksessa (esim. kysymysintonaatio) myös informaatiota suhtautumistavastamme siihen omaan kielelliseen responssiimme, jonka keskustelukumppanille annamme; mutta paitsi tiedon asenteestamme ja kannastamme se välittää jopa tunteemme tai sen tunteen, jonka haluamme kuulijan puheestamme havaitsevan. Intonaatio ja sen harjoittelu on tästä syystä aivan erityisellä tavalla sidoksissa todelliseen kommunikaatiotilanteeseen, tapahtumaan, jossa joku puhuu jollekulle jostakin syystä, jonkin tiedon välittääkseen, ja jossa joku kuuntelee saadakseen tiedon, jota hän siinä tilanteessa syystä tai toisesta odottaa. Uskoisin, että tilannelähtöiset kielenopetuksen metodit tarjoavat keinoja intonaationkin opettamiseen todellisissa kommunikaatiotilanteissa niin, että sitä

ei tarvitse irroittaa omaksi "struktuurikseen" siitä kokonaisuudesta, johon se luonnollisessa kielessä kuuluu.

Hahmottelemani fonetiikkatieteen ja foneettisen opetuksen jako posturaaliseen, strukturaaliseen ja pragmafoneettiseen ei merkinnyt jakoa vanhan, hylättävän teorian tai opetussisällön ja sen tilalle astuvan uuden välillä. Sekä fysiologiset ääntöasennot ja liikkeet että fonologiset oppositiot ovat edelleen tärkeitä ja opettamisen arvoisia asioita. Yritykseni oli - intonaatiota esimerkkinä käyttäen - tähdentää, että myös vieraan kielen 'foneettisessa puolessa' on sellaista kontekstiin ja puhetilanteeseen liittyvää vaihtelua, jota ei voi menestyksekkäästi oppia minimiparien tai malliharjoittelun avulla.